

شیعیان بحرین و احساء
از سقوط عباسیان تا سقوط عثمانیان

فاطمه علیخانی

سرشناسه: علیخانی، فاطمه، ۱۳۵۱.

عنوان و نام پدیدآور: شیعیان بحرین و احساء: از سقوط عباسیان تا سقوط عثمانیان

مشخصات نشر: قم: انتشارات شیعه‌شناسی، ۱۳۹۷.

مشخصات ظاهری: ۲۸۰ ص.

شابک: 1-42-5147-600-978: ۱۷۰۰۰۰ ریال.

وضعیت فهرست‌نویسی: فیپا.

یادداشت: کتابنامه.

موضوع: شیعیان - بحرین - احساء.

موضوع: Shi'ites - Bahrain - Hasa

رده بندی گنجره: ۱۳۹۷ ع ۸/۹ ش BP۲۳۹

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۵۳۰۹۵۳۶۵

شماره کتابشناسی ملی: ۵۲۵۱۵۶۳

شیعیان بحرین و احساء از سقوط عباسیان تا سقوط عثمانیان

مؤلف: فاطمه علیخانی

ناشر: انتشارات شیعه‌شناسی

نوبت چاپ: اول ۱۳۹۷

صفحه آرا: محمداکرم آرم

چاپ و صحافی: پردیس دانش

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

قیمت: ۱۷۰۰۰۰ ریال

ISBN 978-600-5147-42-1

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۵۱۴۷-۴۲-۱

حق چاپ برای ناشر محفوظ است.

سپاس

باسپاس و ستایش بہ درگاہ ذات اقدس پروردگار

تقدیم بہ

ارادہ تکوینی آفرینش، حضرت صدیقہ طاہرہ فاطمہ زہراء علیہا السلام

و سلام و صلوات بیکران بہ روان پاک تمام شہدا و آزادگان بحرین و احساء

و بہ یاد مادر م کہ بی مہر رخس آسمان دلم دیگر آبی نشد.

فهرست مطالب

مقدمه	۱۳
-------------	----

فصل اول: بحرین و احساء تا سقوط عباسیان

واژه‌شناسی «بحرین» و «احساء»	۱۹
واژه «بحرین» در منابع باستان	۲۰
نام‌گذاری بحرین در منابع اسلامی	۲۱
واژه بحرین در قرآن	۲۳
بحرین در روایات و علمای اسلامی	۲۴
وضعیت بحرین پیش از اسلام	۲۶
الف. محدوده مکانی و جغرافیایی	۲۶
ب. پیشینه تاریخی	۳۳
ج. وضعیت دینی	۳۷
د. وضعیت فرهنگی - اقتصادی	۳۷
وضعیت بحرین پس از اسلام	۳۸
الف. دوره پیامبر	۳۸

ب. عصر خلفای راشدین	۴۰
ج. در عصر بنی امیه (۴۰ - ۱۳۲ق)	۴۸
۱. وضعیت سیاسی	۴۸
۲. وضعیت فرهنگی	۵۲
د. عصر عباسیان (۱۳۲ - ۶۵۶ق)	۵۳
۱. وضعیت فرهنگی	۵۴
۲. وضعیت سیاسی	۵۶
۱- حرکت زنگیان (۲۴۹ق - ۲۷۰ق)	۵۸
۲- جنبش قرامطه (۲۸۷-۴۶۷ق)	۵۹
۳- آل بویه	۶۶
۴- آل عیون (۴۶۶-۶۴۲ق)	۶۷
خلاصه فصل	۸۲

فصل دوم: وضعیت سیاسی شیعیان بحرین و احساء

(از سال ۶۵۶-۱۳۴۳ق)

وضعیت سیاسی شیعیان بحرین کهن	۸۵
۱. عصر عصفوریان (۶۴۱-۷۰۰ق)	۸۶
الف. عمّال ایلخانی عصر عصفوری	۸۸
ب. جدایی سیاسی نسبی اوال (جزیره بحرین) از قسمت ساحل شرقی	۹۰
ج. حاکمان عصفور	۹۱
۲. دوره ابن مغامس (۷۰۰-۷۰۵ق)	۹۳
۳. عصر بنی جروان (۷۰۵-۸۲۰ق)	۹۴
الف. تعامل حکومت جروانی با دیگر دولتها	۹۶
ب. آغاز جدایی اسمی «بحرین جدید» از «بحرین کهن»	۹۹
۴. عصر آل جبور (۸۲۱-۹۶۹ق)	۹۹

الف. زمان تهاجم پرتغال به بحرین و قطیف	۱۰۲
ب. کشمکش قدرت بین پرتغالیان و عثمانیان در بحرین و قطیف	۱۱۰
ج. حاکمیت خاندان فالی در بحرین	۱۱۳
د. جدایی کامل سیاسی جزایر بحرین از احساء	۱۱۴
وضعیت سیاسی شیعیان بحرین (۱۰۱۱ - ۱۳۴۳ق)	۱۱۴
۱. عصر صفویان (۱۰۱۱ - ۱۱۳۵ق)	۱۱۵
۲. عصر حاکمیت افغان‌ها در ایران (۱۱۴۸ق - ۱۱۳۵م)	۱۲۱
عرب‌های هوله در بحرین (۱۱۲۹ - ۱۱۴۹ق)	۱۲۱
۳. عصر افشاریان (۱۱۴۸ - ۱۱۶۰ق)	۱۲۲
۴. عصر حاکمیت زندیان (۱۱۷۹ق - ۱۲۰۹ق)	۱۲۴
آل مذکور در بحرین	۱۲۴
۵. عصر قاجاریان (۱۲۰۹ - ۱۳۴۳ق)	۱۲۵
حرکت بنی‌عتوب	۱۲۶
وضعیت سیاسی شیعیان احساء (۹۸۵ - ۱۳۴۳ق)	۱۴۲
۱. دوره اول حکومت عثمانی (۹۵۸ - ۱۰۸۱ق)	۱۴۲
۲. عصر بنی‌خالد (۱۰۸۱ - ۱۲۱۰ق)	۱۴۵
۳. عصر حکومت سعودیان - مرحله نخست (۱۲۱۰ - ۱۲۲۹ق)	۱۴۸
۴. دولت موقت عثمانی	۱۵۱
۵. دولت دوم سعودی (۱۲۴۵ - ۱۲۸۸ق / ۱۸۲۹ - ۱۸۷۱م)	۱۵۲
۶. دولت دوم عثمانی (۱۲۸۸ - ۱۳۳۱ق / ۱۸۷۱ - ۱۹۰۳م)	۱۵۶
۷. دولت سوم سعودی (۱۳۳۱ - ۱۳۴۳ق / ۱۹۱۳ - ۱۹۲۴م)	۱۶۲
خلاصه فصل	۱۶۹

فصل سوم: وضعیت اقتصادی شیعیان بحرین و احساء

(از سال ۶۵۶-۱۳۴۳ق)

- وضعیت اقتصادی شیعیان بحرین کهن (جزایر، احساء و قطیف)..... ۱۷۳
۱. عصر عصفوریان (۶۴۱-۷۰۰ق)..... ۱۷۴
 ۲. عصر ابن مغامس (۷۰۰-۷۰۵ق)..... ۱۷۹
 ۳. عصر بنی جروان (۷۰۵-۸۲۰ق)..... ۱۷۹
 ۴. دولت آل جبور (۸۲۱-۹۶۹ق)..... ۱۸۱
 - الف. پیش از حضور استعمارگر پرتغال..... ۱۸۲
 - ب. عهد پرتغالیان..... ۱۸۴
 - وضعیت اقتصادی شیعیان بحرین در سال‌های ۱۰۱۱ق - ۱۳۴۳ق..... ۱۸۵
 ۱. عهد صفویان (۱۰۱۱ - ۱۱۳۵ق)..... ۱۸۵
 ۲. عصر حکومت افغان‌ها در ایران (۱۱۳۵-۱۱۴۸ق)..... ۱۸۸
 ۳. عصر افشاریان (۱۱۴۸-۱۱۶۰ق)..... ۱۸۸
 ۴. عصر زندیان (۱۱۷۹ - ۱۲۰۹ق)..... ۱۸۹
 ۵. عصر قاجار (۱۲۰۹ - ۱۳۴۳ق)..... ۱۹۰
 - وضعیت اقتصادی شیعیان احساء (۹۵۸ق - ۱۳۴۳ق)..... ۱۹۵
 ۱. دور نخست حکومت عثمانی (۹۵۸ - ۱۰۸۱ق / ۱۵۵۱ - ۱۶۷۰م)..... ۱۹۵
 ۲. حکومت بنی خالد (۱۰۸۱م - ۱۲۱۰ / ۱۶۷۰-۱۷۹۵م)..... ۱۹۷
 ۳. مرحله نخست حاکمیت سعودیان (۱۲۱۰ق - ۱۲۲۰ق / ۱۷۹۵-۱۸۱۴م)..... ۱۹۸
 ۴. حکومت موقت عثمانی..... ۱۹۹
 ۵. دولت دوم سعودی (۱۲۴۵-۱۲۸۸ق / ۱۸۲۹-۱۸۷۱م)..... ۲۰۰
 ۶. دولت دوم عثمانی (۱۲۸۸ - ۱۳۳۱ق / ۱۸۷۱-۱۹۱۳م)..... ۲۰۱
 ۷. دولت سوم سعودی (۱۳۳۱-۱۳۴۳ق / ۱۹۱۳-۱۹۲۴م)..... ۲۰۴
 - خلاصه فصل..... ۲۰۸

فصل چهارم: وضعیت فرهنگی شیعیان بحرین و احساء

(از سال ۶۵۶-۱۳۴۳ ق)

- ۲۱۱..... وضعیت فرهنگی شیعیان بحرین کهن (جزایر احساء و قطیف)
- ۲۱۲..... الف. عصر صفوریان (۶۴۱-۹۶۹ق)
- ۲۱۳..... ۱. علمای بحرین
- ۲۱۵..... ۲. خاندان بنی معالم در جزیره بحرین (اوال)
- ۲۱۷..... ۳. تاثیر تشیع حکام ایلخانی در بحرین
- ۲۲۰..... ب. عصر ابن مغامس (۷۰۰-۷۰۵ق)
- ۲۲۰..... ج. عصر آل جروان (۷۰۵-۸۲۰ق)
- ۲۲۵..... د. عصر آل جبور (۸۲۱-۹۶۹ق)
- ۲۲۶..... ۱. پیش از آمدن پرتغال به منطقه
- ۲۲۹..... ۲. منطقه بحرین و قطیف در زمان حضور پرتغالیان
- ۲۳۲..... وضعیت فرهنگی شیعیان بحرین (۱۰۱۱-۱۳۴۳ق)
- ۲۳۲..... الف. عصر صفوی (۱۰۱۱-۱۳۵۰ق)
- ۲۳۸..... ب. عصر حاکمیت افغانه (با حضور عرب هولہ)
- ۲۳۹..... ج. عصر افشاریان (۱۱۴۸-۱۱۶۰ق)
- ۲۴۰..... د. عصر زندیان (۱۱۷۹-۱۲۰۹ق)
- ۲۴۱..... ه. عصر قاجار (۱۲۰۹-۱۳۴۳ق)
- ۲۴۷..... وضعیت فرهنگی شیعیان احساء (۹۵۸-۱۳۴۳ق)
- ۲۴۸..... الف. عصر نخست دولت عثمانی (۹۵۸-۱۰۸۱ق / ۱۵۵۱-۱۶۷۰م)
- ۲۵۰..... ب. حکومت بنی خالد (۱۰۸۱-۱۲۱۰ق / ۱۶۷۰-۱۷۹۵م)
- ۲۵۲..... ج. عصر سعودیان مرحله نخست (۱۲۱۰-۱۲۲۹ق / ۱۷۹۵-۱۸۱۴م)
- ۲۵۵..... د. حکومت موقت عثمانی
- ۲۵۶..... ه. دولت دوم سعودی (۱۲۴۵-۱۲۸۸ق / ۱۸۲۹-۱۸۷۱م)
- ۲۵۸..... و. دولت دوم عثمانی (۱۲۸۸-۱۳۳۱ق / ۱۸۷۱-۱۹۱۳م)

ز. دولت سوم سعودی (۱۳۳۱-۱۳۴۳ ق / ۱۹۱۳-۱۹۲۴ م).....	۲۶۱
خلاصه فصل.....	۲۶۵
نتیجه‌گیری.....	۲۶۶
فهرست منابع.....	۲۶۹
پیوست‌ها.....	ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.

مقدمه

وجود سلیقه‌ها، عقیده‌ها و گروه‌های متعدد در کنار نبی اکرم - صلی الله علیه و آله و سلم - با وجود شخص آن حضرت چندان نمود نداشت؛ ولی با رحلت آن حضرت ظهور و بروز آن‌ها شدت یافت. بعضی در کشاکش رخدادها حذف، و عده‌ای کم‌رنگ شدند. برخی با وجود تمام بی‌مهری‌های معطوف به خویش، توانستند در تنگنای زمان ادامه حیات دهند و بر بسیاری مصایب فائق آیند. گروه شیعیان علی بن ابی‌طالب - علیه السلام - از جمله دسته اخیر بودند که دوری‌گزینی از مراکز اصلی قدرت‌های سرکوبگر و اقامت در مناطق امن را ترجیح دادند. سرزمین بحرین، که در آن هنگام، وسعتی از بصره تا عمان را شامل می‌شد، علاوه بر پذیرش محبان امام علی - علیه السلام - خود نیز از جمله سرزمین‌های دارای عقاید شیعی بود که به سبب موقعیت خاص جغرافیایی‌اش، به دور از چشم نامحرمان، توانست در فضایی نسبتاً امن، زندگی شیعیان را توسعه بخشد، اگرچه با وجود استعداد تشیع و مهرورزی به اهل بیت - علیهم السلام - برخی فرصت‌طلبان همچون صاحب زنگ و ابوسعید قرمطی توانستند تا مدتی از این بستر به نفع خویش سوء استفاده کرده، عده‌ای را به سوی خود جذب کنند. لیکن در مقابل ریشه‌های مقاوم شیعیان نتوانستند به ادعاهای دروغین خود ادامه دهند.

نخستین دولت مقتدر شیعه در اواخر خلافت عباسیان؛ با نام «آل عیون» تأسیس گردید؛ دولتی که در تمام ابعاد فرهنگی، اقتصادی و سیاسی مروج عقاید شیعه بود، به گونه‌ای که حتی گروه‌های شیعی آل عصفور و بنی جروان و امدار این حکومت گشتند. در این عصر، در تمام محدوده بحرین کهن، شیعیان توانستند در اوج عظمت سیاسی، فرهنگی و اقتصادی قرار گیرند. اما به سبب عدم تمرکز حاکمیت شیعیان، مالکیان بنی جبور به کمک حکام جنوب ایران، که بر سرزمین بحرین و احساء مسلط بودند، قدرت را در اختیار گرفتند. با حضور نخستین استعمارگر غیرمسلمان، پرتغال، ویرانی به مناطق تحت هجوم آنها، رو آورد و شیعیان در اوج ناامیدی، عثمانیان را به یاری طلبیدند و با ورود آنها، حاکمیت سیاسی جزایر بحرین از ناحیه شرق عربستان (احساء و قطیف و اطراف آنها) جدا شد. ادامه حیات شیعیان نوار ساحلی فراز و فرودهای فراوانی را با حاکمیت عثمانی‌های سنی مذهب و نیز با ظهور وهابیت متحمل شد که در نهایت، منجر به فقدان قدرت سیاسی، اقتصادی و ضعف فرهنگی آنها گردید.

با ورود دولت شیعی صفوی به جزایر بحرین، این سرزمین تا مدتی شکوفایی خاصی یافت، لیکن به تدریج، ضعف دولت‌های مرکزی ایران موجب ورود سنیان مهاجمی همچون خوارج، بنی هوله، بنی عتوب و آل سعود گردید و موجب سلب اقتدار شیعیان این مناطق در تمام ابعاد شد، به گونه‌ای که تا به امروز هنوز نتوانسته‌اند به قله‌های عظمت دیرین خود بازگردند.

از حیث موقعیت جغرافیایی، بحرین کهن یا «هجر» یا «هگر» به محدوده واقع در بین بصره تا سرزمین عمان اطلاق می‌شد. این نحوه کاربرد تا قریب قرن نهم معتبر بود و شامل نوار ساحلی شمال شرق و شرق عربستان به علاوه جزایر سی و هفت (هشت) گانه بحرین کنونی اطلاق می‌شد. جدایی اسمی بحرین کهن در منابع قرن هشتم، مثل *سفرنامه ابن بطوطه* مشهود است.

حاکمیت سیاسی بحرین بزرگ پیش از اسلام، تحت لوای امپراتوری ساسانیان بود. از قرن چهارم به بعد، حاکمان ولایات فارس و جنوب ایران بر این نواحی تسلط داشتند و دولت‌های شکل یافته در آن‌ها خراج‌گزار این حکام بودند. عثمانیان (۹۵۸هـ.ق/۱۵۵۱م) با ورود به این مناطق، نواحی شمال شرق و ساحل شرق عربستان را تحت تصرف خویش درآوردند و حاکمیت این قسمت را از جزایر بحرین جدا کردند. با وجود این، اقتدار سیاسی ایران در عصر صفویه بر جزایر بحرین ادامه داشت، تا اینکه با تضعیف قدرت‌های مرکزی ایران در روزگاری نه‌چندان دور، چهار سال پیش از پیروزی انقلاب اسلامی ایران در یک نظرسنجی صوری، حاکمیت ایران بر این جزایر قطع شد.

بیشتر ساکنان بحرین و احساء از عرب‌ها، بویژه بنی‌عبدالقیس و بنی‌تمیم بوده‌اند. در اثبات قدمت تشیع در اینجا، همین بس که رئیس این قبیله - جارودبن معلی - در سنه الوفود از نام جانشینان پس از پیامبر پرسش می‌کرد و آن حضرت به او پاسخ دادند و همو مانع ارتداد قومش گردید.

در این کتاب سعی گردیده است اوضاع سیاسی، اقتصادی و فرهنگی این حاکمیت‌ها و سپس افول و اقتدار آن‌ها و تأثیرشان بر زندگی مردمان این مناطق در هفتصد سال اخیر طی چهار فصل بررسی گردد:

نخستین فصل شامل آشنایی اولیه با سرزمین‌های بحرین و احساء و بلاد مرتبط با آن‌ها و رخدادهای واقع شده در این مناطق تا اواخر خلافت عباسیان است.

فصول دوم، سوم و چهارم دربردارنده مباحث اصلی است. ابتدا اوضاع سیاسی شیعیان بحرین و احساء و سپس وضعیت اقتصادی شیعیان این سرزمین، و در نهایت، اوضاع فرهنگی شیعیان این منطقه مطالعه می‌شود.

هر یک از سه فصل اخیر، سه دوره اصلی را شامل می‌شود: در دوره اول، حاکمیت مشترک در بحرین و احساء برقرار بود. دوران دوم حاکمیت مختص جزایر بحرین، جدا از حاکمیت سرزمین احساء و قطیف را دربر می‌گیرد که از تاریخ ورود عثمانیان در احساء تا سقوط آن‌ها در سال ۱۳۴۳ق/۱۹۲۴م را شامل می‌شود.

دوره سوم عصر حاکمیت اختصاصی در سرزمین‌های احساء، قطیف و اطراف آن‌ها را شامل می‌شود که با حضور امپراطوری عثمانی در این سرزمین آغاز و با انقراض آنان پایان یافت.